

И.Арабаев атындагы КМУнун Лингвистика институтунун доценти

“КЫЗЫЛ ПРОФЕССОРДУН” СААМАЛЫКТАРЫ

Макалада К.Тыныстанов түзгөн алгачкы окуу китептерине илимий кыскача экскурс жасалып, кызыл профессордун кыргыз тилинин орфографиясын жана терминологиясын негиздөөдөгү эмгеги тууралуу сөз болот.

Кыргыз тил илиминин тарыхында эне тили боюнча алгачкы окуу китептерин жазып, нормативдүү жана илимий грамматикаларды түзүүдө, кыргыз тилинин орфографиясын негиздөөдө көп эмгек сиңирген окумуштуу-илимпоз, тунгуч “кызыл профессор” Касым Тыныстан уулу болгон.

К.Тыныстанов кыргыз тилинин окуу китептерин жазууда ат көтөргүс эмгек жумшаган. Алар: «Окуу китеби» (1924), «Биздин тил» (1927), «Окуу-жазуу, бил» (1927), «Эне тилибиз» (1928, 1929, 1930, 1931), I-II китеп, «Тил сабагы» (1932), «Коом-экономика терминдери» (1933, Ы.Тойчу уулу менен), «Кыргыз адабий тилинин орфографиясынын жаңы долбоору» (1934), «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1934), «Кыргыз тилинин синтаксиси» (1936), «Орто мектептер үчүн кыргыз тилинин программасы» жана андан сырткары 50дөн ашуун макалаларды жазган.

Ал окуу китептерин түзүүгө 1920-жылдан тартып ырааттуу кирише баштаган. Анын эң алгачкы «Окуу китеби» биринчи баскыч мектептерге арналып, 1924-жылы Ташкентте 5 миң нуска менен жарык көрөт. Китеп араб тамгасында жазылып, жалпы көлөмү 97 бетти түзөт. Бул биринчи китебинде грамматикалык эч кандай маалымат берилбей, хрестоматиялык мүнөздө болгон. «Окуу китеби» балдардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайыкталып, ага тарбиялык маанидеги аңгеме, жомок, чакан тексттер, табышмак жана ырлар кирген. Мисалы: «Абыл», «Абылдын мектепке барганы», «Бала менен чымчык» (ыр түрүндөгү поэма), «Келте», «Мектепте балдар тартиби», «Калпычы», «Ууру», «Ынтымак», «Кичинекей акылман», «Сонун үйдүн чечүүсү», «Бөбөк терметкенде», «Алдар көсөө менен шайтан» (жомок), «Жаман жолдош», «Кичинекей баатыр», «Кайран эл» ж.б.у.с. ар кандай темадагы чакан бөлүмдөрдө: I.Адам тууралуу. II. Куштар. III.Андар. IV.Малдар. V.Күлкүлөр. VI.Ой менен чыгара турган эсептер. VII. «Интернационал» берилген.

К.Тыныстановдун «Окуу-жазуу бил» аттуу экинчи окуу китеби, б.а., чоңдорго арналган алиппеси 1927-жылы Москвадан араб тамгасында 10000 нуска менен жарык көрөт. Китептин жалпы көлөмү – 49 бет. Биринчи «Окуу китебинде» (Ташкент, 1924) грамматикалык маселелер киргизилбей, хрестоматиялык мүнөздө гана болсо, бул эмгеги – китептин аты айтып тургандай, тамга таануу максатындагы алиппе колдонмосу. Анда 24 тыбыш-тамганы таанытуу максатында (ар бир тамганын алдына, мисалы, «А» тамгасына аттын, арабанын) ат, араба, чара, орок, балык, каман, соко, жылкы, ээр, үй, төө, ит, өгүз ж.б. сүрөттөрү берилген.

Кыргыз тили боюнча башталгыч класстарга арналган «Биздин тил» окуу китебинин I бөлүмү 1927-жылы араб тамгасында (нускасы белгисиз) жарык көрөт да (бул китеби 1925-жылдын аягы же 1926-жылдын башында жазылган болуу керек, себеби анда 1926-жылдын календары берилген), 1928-жылы «Эне тилибиз» деген ат менен биринчи жолу жаңы тамга менен, латын графикасында басылып, Кыргызстан Агартуу Комиссариатынын билим борбору тарабынан биринчи баскыч мектептер үчүн кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч окуу китеби катары жактырылып сунуш кылынат. Эгерде Касым Тыныстан уулунун алгачкы эки окуу куралы сабатсыздыктын түпкүрүнөн жаңыдан ойгонуп келе жаткан элибиздин алгачкы сабат ачкыч куралы катары кызмат кылса, «Эне тилибизде» автор кыргыздардын ичинен эң алгачкылардан болуп анын нормативдик грамматикасын түзүүнү көздөгөндүгү, анын грамматикалык системасын нормативдик негизде сыпаттоону максат кылгандыгы байкалат. Бул эмгекте кыргыз тил илиминин илимий-теориялык маселелери да биринчи ирет козголуп, кыргыз тилинин фонетикалык системасы, морфологиянын алгачкы негиздери, өзгөчө, сөз жасоо

жана сөз өзгөртүү системасы, сөздүн уңгусу жана мүчөсү, мүчөнүн түрлөрү, уланды жана куранды мүчөлөр жөнүндө кеңири түшүнүктөр берилген.

Касым Тыныстан уулунун биринчи баскыч мектептердин биринчи бөлүмдөрү үчүн арналган «Жаңы айыл» окуу китеби Жаңы алиппе комитети тарабынан 1929-жылы басылып чыккан. Бул китептин да нускасы белгисиз, китептин көлөмү – 74 бет, латын графикасында басылган. Бул китебинде да грамматикалык эч кандай материал берилбестен, хрестоматиялык мүнөздө болгон. Анда балдардын жаш өзгөчөлүгүнө карата таза, адептүү жүрүш-турушка тарбиялаган, балдардын аң-сезимин, билгичтигин өнүктүрүүгө арналган 53 аңгеме, 31 ыры, бир поэмасы («Бала менен чымчык») жана И.А.Крыловдун «Ийнелик менен кумурска» аттуу тамсилинин котормосу кирген.

Бул окуу куралынын 1924-жылкы хрестоматиялык «Окуу китебинен» айырмасы (эволюциясы), биринчиден, аңгемелерге сүрөттөрү кошо берилген. Мисалы, «Жайлоодо» деген аңгеме жана ырдын жанына жайлоодогу көрүнүш, жаратылыш (тоо, суу, токой) кошо тартылган. Экинчиден, ырлар салыштырмалуу көп берилген да, котормо жана тамсил берилген. Бирок айрым бир аңгеме, ырлар үч китепке (Касым Тыныстан уулу «Окуу китеби», 1924; «Окуу-жазуу бил», 1927; «Жаңы айыл», 1929) тең кайталанып кирип калган. Мисалы: «Интернационал», «Жаз», «Жай», «Күз», «Абыл», «Мектепте балдар тартиби» ж.б.

«Эне тилибиз» атуу окуу китебинин экинчи бөлүмү (II китеп) биринчи баскыч мектептер жана өзүнчө окуучу чоңдор үчүн билим борбору тарабынан жактырылып, 1931-жылы Москвадан жарык көрөт. Китептин көлөмү – 222 бет, нускасы – 10000 даана. Бул китеп – «Эне тилибиз» аттуу I окуу китебинин II бөлүмү.

Биринчи бөлүмүндө кыргыз тилиндеги тыбыштар жана сөз бүтүштөрү туурасында маалыматтар берилсе, бул экинчи бөлүмүндө сөздөрдүн уландылар менен мүчөлөшү, уландылардын өз ара байланыштары, мүчөлөмө сөздөрдүн өз ичинде бөлүнүштөрү, мүчөлөмө сөздөрдүн алмашуулары, сөздөгү ээрчишүү заңы жана сөз менен үндүн мамилеси жөнүндө айтылат.

Бул жылдары калктын көпчүлүк катмары сабатсыз болгондуктан, бул китеп биринчи баскыч мектеп балдарына, эресек балдарга жана чоңдорго арналып жазылган. «Илим жагынан караганда да, китепте көп кемчиликтер бар. Езелки жана ечен тарыхый доорлорду башынан кечирген кыргыз тилин аз жыл текшерген тажрыйба менен түк кемчиликсиз билүү деген ой башка сыйууга мүмкүн эмес. Масалан: «б» менен «п» тыбыштары, «кы» менен «ки» тыбыштарына окшогон оошмо тыбыштар екендиги текшерүү кызматта билинди. Бирок бул еки тыбыштын кайсы заң менен оошору билинсе да, тилдеги кайсы бир угуучулар бул заңга каршы чыгып жүрөт» [4] (китепте кандай жазылса, ошондой берилди).

Ошондуктан бул кемчиликтер бара-бара жоголууга тийиш. Ошону менен катар эле бул китептин кемчилиги деп, жазуу эрежелери жөнүндө айтылбагандыгын баса белгилейт, себеби автор: «Жазуу эрежелери жөнүндөгү китеп айрыкча болууга керек жана эрежелер көбүнчө үчүнчү китепте айтылууга тийиш, бул бир. Экинчи «угулушунча жазылсын» деген ураан канчалык туура болоор екен, бул ушу күндө алдыбызда текшере турган милдет. Жазуу эрежелери туурасында (ымла) каттуу бир принцип жарыйаланмайынча, жазуу бир жолго түшчүдөй эмес». Жазуучу К.Тыныстан уулу. Прунзе, 1929-ж. 10-апрел» («Эне тилибиз» II китеп, демек, 1929-жылы апрелде жазылып бүтүп, басмага берилген да, 1931-жылы Москвадан чыгарылган. Анда «Эне тилибиз» I китебинин жаңы тамга менен 1-, 2-, 3-басылыштары 1928-жылдын аягы, 1929-жылдын башында жазылып бүткөн – А.А.А.).

Бул II китепте, негизинен, морфология курсунун материалдары берилген. I китепте мүчөлөмө сөздөрдүн курама сөздөрү берилсе, мында улама сөздөр, уландылардын уланыштары жана мүчөлөмө сөздөрдүн бөлүнүштөрү, сөз жана үн жөнүндөгү материалдар киргизилген.

Бул «Эне тили» (I жана II) окуу китептери кыргыз тилинин башталгыч жана чоңдор үчүн алгачкы окуу китеби катары чоң мааниси бар.

30-жылдары кыргыз тили окуу китептеринде орчундуу илимий-техникалык өзөк

болгон. Алар көбүнчө ГУСтун (Государственный ученый совет) программаларына негизделип, окуу китептери комплекстүү темалар менен берилген.

Касым Тыныстан уулунун 1931-жылкы кыргыз тилинин программасына негизделип жазылган «Тил сабагы» аттуу II жылдыктар үчүн кыргыз тилинин иш китеби 1932-жылы Фрунзе-Ташкент басмаканаларынан кыргыздын тили менен адабиятынын билим катчылыгынын токтому боюнча басылып чыгат. Китептин жалпы көлөмү – 52 бет, нускасы – 15000 даана.

Китептин максаты, автор өзү айткандай: «тилдин заңын, окууну жана жазууну гана үйрөтүү эмес, балдардын тилинин тез жана туура өсүшүнө кол кабыш кылуу. Китептин түзүлүшүндөгү негизги метод – балдардын шайдооттугун арттыруу жана мугалимдин жетекчилик ролун көтөрүү...» [5:2].

Окумуштуунун бул эмгеги 1931-жылы сентябрда жазылып бүткөн да, 1932-жылы басылып чыккан.

Китептин теориялык материалдарына көз жүгүртсөк, анда сөз өстүрүү, окуп жана жазып үйрөнүү, ар бир темага карата сүрөттөр, көнүгүүлөр, аңгеме үлгүлөр берилген. Алар окууга, жазууга жана балдардын тилинин тез, туура өсүшү менен бирге эле сүрөт тартууга да машыктырат. Кыргыз тилинин фонетикалык системасында тыбыштар жана алардын тамгалары, баш тамга жана анын жазылышы, тамгалардын жазуу түрлөрү берилген. Кыргыз тилинин морфологиялык системасында сөз жана сөз мүчөлөрү, курама сөздөр жана курандылар кошо көрсөтүлгөн.

1934-жылы Касым Тыныстан уулу тарабынан «Кыргыз тилинин морфологиясы» 5-жана 6-класстарга арналып, КАССР Агартуу Комиссарынын руксаты менен биринчи жолу жарык көрөт. Китептин жалпы көлөмү – 88 бет, нускасы – 10000+100 даана.

Кыргыз тилинде системалык билим берүү максатындагы морфология боюнча китеби илимий-методикалык түзүлүшү жагынан өз учурунда абдан жогору бааланып, жалаң гана окуучулар, мугалимдер үчүн эмес, бүт коомчулук тарабынан жылуу кабыл алынат.

6-7-8-класстар үчүн кыргыз тилин иликтөөчү институттун планы боюнча аткарылган «Кыргыз тилинин синтаксиси» 1936-жылы «Кыргызстан» басмаканасынан жарык көрөт. Китептин жалпы көлөмү – 138 бет, нускасы – 8000+125 даана. Бул китепке жалаң синтаксистик материалдар киргизилип, алар 51 параграфка бөлүштүрүлүп түшүндүрүлгөн.

Бул окуу китеби үчүн К.Тыныстанов 1936-жылы Москвадан тунгуч «**Кызыл профессор**» деген окумуштуулук наамды алган.

Касым Тыныстан уулу эне тили окуу китептеринен сырткары, тил илими үчүн да бир топ эмгектерди жаратып кетти.

Касым Тыныстан уулунун орфографияга байланыштуу эмгеги «Кыргыздын адабий тилинин жаңы имласынын долбоору» деген ат менен 1934-жылы «Кыргызмамбастан» басылып чыгат. Долбоордун жалпы көлөмү 44 бетти түзүп, нускасы 5000+125 даана болгон.

Китептин 3-бетинен 23-бетине чейин кыргыз имласынын курулушундагы негизги принциптер тууралуу (1934-жылы майда Фрунзе шаарында болуп өткөн имла кеңешмесинде жасалган докладдын стенограммасы) берилип, анда имла кыргыз адабий тилинин өсүшүнүн ажырагыс бөлүгү болуп, имланын алдында эки милдет тураары, биринчиси, айрым сөздөрдү жазылуу кебетеси жагынан иреттүү жөнгө гана салбастан, имла ошол адабий тилдин туура өсүшүнө жардамдашууга тийиш; экинчиси, сөздүн айтылышы менен жазылышында айырмачылыкка жол бербөө керектиги тууралуу айтат [6:3].

Имла жана терминология маселелерин чечүүдө төмөндөгүдөй жагдайлар: маданий мурас, тилдеги бардык запастарды пайдалануу, туулуп жаткан жаңы сөздөрдү куруучу процесстер, бөлөк тилдерден кең түрдө сөз алууну эске алуу керектиги көрсөтүлөт. Ошондой эле Кыргызстанда 4 диалекти бар экендиги (1.Түштүк диалектиси Э тамгасы;

2.Талас өрөөнүнүн диалектиси; 3.Ак-Суу өрөөнүнүн диалектиси; 4.Түндүк Чыгыш диалектиси), алардын бири-биринен айырмасы, өзгөчөлүктөрү жөнүндө токтолуп, адабий тилибиздин грамматикалык негизи кылып, күн Чыгыш (Түндүк Чыгыш) диалектиси алынаары жана анын бир нече негизги себептери көрсөтүлөт. Ошону менен бирге «Э» үндүүсүн киргизүүнүн зарыл эместигин (А.Ыдырысовго жооп берип), g, z фонемаларынын ар бирин өз тамгасы менен берүүнү (К.К.Юдахинге кошулбай) айкын мисалдар менен далилдеп көрсөтөт.

Үндөштүк мыйзамынын орфография үчүн маанисин белгилеп, аны жалаң гана үндүүлөрдүн ээрчишүүсү эмес, сөздөгү жалпы тыбыштардын үндөштүгү деп түшүнүүнү талап кылат. Тилекке каршы, бул туура илимий көз караш бүгүнкү күнгө чейин этибарга алынбай, сингармонизм жалаң гана үндүүлөрдү мүнөздөөчү көрүнүш катары эсептелип келе жаткандыгы белгилүү.

Кыргыз имласынын курулушуна негиз боло турган үч принциптин (фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик) айкалышканын көрсөтөт.

Кыргыздын төл жана четтен кирген сөздөрүн биримдик түрдө имлалоо маселесин азырынча койбоо, себеби бул өтө оор маселелерден экендиги жөнүндө сөз болот.

Андан кийин Касым Тыныстан уулу кыргыз тилиндеги муундарды жана алардын фонемалык түзүлүшүн аныктоо менен, «Кыргыз тилинде жалпы эле түрк тилдеринин баарында эле бир муундуу сөздөрдөгү тыбыштардын айкашуусунун 6 түрү бар» дейт да, кыргыз тилиндеги бир муундуу сөздөрдөгү тыбыштардын өз ара тизмектеше айкашуусун атайын модель-схема аркылуу берет [6:12]. Ушундай жыйынтыкка кийин И.А.Батманов да келет [1: 108-141].

Ошентип, «эл душманы», «пантүркист», «улутчул» катары айыпталган Касым Тыныстан уулунун долбоору өз учурунда (1936-ж.) колдонуудан алынып ташталгандыктан, орфографиянын жаңы долбоорун түзүү маданий курулуш боюнча илим изилдөө институтунун илимий кызматкерлери К.Бакеев, И.А.Батманов, Н.Бактыбаевдерге тапшырылып, тез аранын ичинде 1938-жылы «Кыргыз тилинин жаңы орфографиясы» түзүлгөн.

Демек, Касым Тыныстан уулу кыргыз тилинде окулуп жүргөн грамматикалык эрежелердин негизин, морфологиясын, синтаксисин, фонетикасын дээрлик түзүп, кыргыз адабий тилинин орфографиясын иштеп чыккан. Ошол орфографияда кыргыз адабий тилинин дээрлик бүт эрежелерин жазган, биздин тилге четтен, орус тилинен терминдер кирип жатат деп, 1933-жылы Кыргызстан мамлекеттик басмасы тарабынан Ы.Тойчинов менен бирдикте «Терминдер. (Коом-экономика терминдери)» сөздүгүн түзгөн. Китептин жалпы көлөмү – 111 бет, нускасы – 3000 даана. Терминдер философия терминдери жана саясий коом терминдери деп 2 топко бөлүштүрүлүп, бардыгы 2789 терминди киргизген.

Арийне, кандай гана кубулуш болбосун, анын маңызын, ички механизмдин ачуу маселеси орчундуу илимий иликтөө аркылуу гана ишке ашырылат. Ошондой эле алардын ар биринин өз атоосу (термини) менен аталышы да грамматикалык кубулуштарды түшүнүүнү жеңилдетет.

Автордун орчундуу эмгектеринин дагы бири – орто мектептер үчүн кыргыз тилинин программасы. Бул программанын долбоору Кыргыз ССРинин Агартуу Эл Комиссары тарабынан бекитилип, “Кыргызстан” мамлекеттик басмасынан 1937-жылы басылып чыккан. Бул программаны мугалим ж.б. кыргыз тилинин кызматкерлери талкуулап чыгышкан. Программанын түшүндүрмөсүндө программа окуучуларга мурун белгисиз маалыматтарды берүү менен катар, өткөн жылдардагы алынган билимдерди бышыктоого, тереңдетүүгө жана жалпылоого арналгандыгы айтылган. Ошону менен катар мугалимге программадагы кайсы материал, кайсы тема кандайча түшүндүрүлүшү керектиги көрсөтүлөт.

Кыскасы, Касым Тыныстан уулунун кыргыз тилинин илимий негиздерин иштеп чыгууда жараткан табылгалары бүгүнкү күндө да өз милдетин аткарып, кыргыз тил илиминин жаралышы, өсүп-өркүндөшү үчүн негиз болууда.

Адабияттар:

1. Батманов И.А. Современный киргизский язык. – Ф., 1963.
2. Касым Тыныстан уулу. Биздин тил. - Т., 1927.
3. Касым Тыныстан уулу. Ене тилибиз. - Ф., 1930. 3-бас.
4. Касым Тыныстан уулу. Ене тилибиз. II китеп. - М., 1931.
5. Касым Тил сабагы. - Ф. -Т., 1932.
6. Тыныстанов К. Проект новой орфографии киргизского литературного языка. - Ф., 1934.
7. Тыныстануп К. Кыргыз тилинин морфологийасы. - Ф., 1934.
8. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Ф., 1936.